

RUSYA ARŞİV BELGELERİNDE KAFKASYA'NIN ERMENİ DİN ADAMLARININ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ÇIKARILMIŞ İSYANLARA (1890-1896 YILLARI) VERDİĞİ DESTEK

(THE SUPPORT GIVEN BY ARMENIAN PRIESTS OF THE CAUCASUS FOR
THE INSURGENCIES AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE (1890-1896)
AS SHOWN BY RUSSIAN ARCHIVAL DOCUMENTS)

Dr. Ziyad EMRAHOV*

Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi
Kaynak Tetkiki, Tarih Bilimi ve Metodoloji Anabilim öğretmeni
zamrahov@gmail.com

Öz: *Bu makalede, Rusya Devlet Tarih Arşivi belgeleri temelinde hem Kafkasya'ya aktarılan Ermeniler, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin birbirlerine çok yakından yardım etmesi incelenmiştir. Arşiv belgeleri temelinde sabittir ki, Ermeniler Osmanlı doğu eyaletlerinde kendilerine devlet yaratmayı düşünüyorlardı. Bu istekleri doğrultusunda Osmanlı Türkiye'sinde isyanlar çıkarmak, huzurlu Türkü ve Müslümanı acımasızca katletmenin en makul yollardan biri olduğunu düşünüyorlardı. Ermeniler aynı zamanda bu yollarla dünya devletlerinin dikkatini çekmek istiyorlardı. Bu anlamda Kafkasya'nın Ermeni dini liderleri de Osmanlı Ermenilerini Sasun, Zeytun, Muş vilayetlerinde isyan hareketlerini destekleyip, onlara gizli yollarla silah, mühimmat ve para yardımları yapmışlardı. Bu gerçekler Ermeni/Gregoryen Kilisesi'nin siyasi çıkarlarını, onun dünyevi iktidar mücadelesini ve yapay yollarla nüfus içerisinde konumunu korumak isteğini aydınlatmanın yanı sıra, Osmanlı topraklarında kendilerine ait bir devlet kurmayı amaçlamış olduğunu göstermektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni din adamları, Kafkasya, Osmanlı İmparatorluğu, Sasun, Muş ve Bitlis isyanları, Çarlık Rusya, Büyük Devletler, Rus-Ermeni ilişkileri.*

* **Ziyad EMRAHOV**

1980 yılında Mingeçevir'de doğdu. 2003 yılında Bakü Devlet Üniversitesinden mezun oldu. 2005 yılında aynı okulda Tarih bölümünden yüksek lisans derecesini ve 2007 yılında doktora derecesini aldı. 2007 yılından beri Bakü Devlet Üniversitesinden akademisyenlik yapmaktadır. Bu süreçte ilgi alanı olan "Osmanlı Devletinden Ermeni Sorunu" üzerine çalışmalarına devam etmektedir.

Abstract: *On the basis of the documents of the Russian State Historical Archive, this article examines the help given to each other by the Armenians resettled in the Caucasus and the Armenians living in the Ottoman Empire in the years 1890-1896. The author proves on the basis of archival documents that Armenians made a plan to establish a state in the eastern provinces of Ottoman Empire. Armenians thought that mercilessly killing civilians was one of the most acceptable ways to carry out their insurrections/rebellions in the territory of the Ottoman Empire. By such acts, they also wished to draw the attention of the world. For such an end, the Armenian religious leaders of the Caucasus supported the Armenians living the Ottoman Empire to carry out insurrections in the Ottoman provinces of Sasun, Mush, and Bitlis and also helped them by sending weapons and money through secret ways. These facts show the political interests of the Armenian Apostolic/Gregorian Church, the secular struggle for power and the desire to maintain its position among the populations by artificial ways, and also shows the Church's mission to create an Armenian state in the territory of the Ottoman Empire.*

Keywords: *Armenian priests, the Caucasus, the Ottoman Empire, the Sasun, Mush, and Bitlis rebellions, Tsarist Russia, Great Powers, Russian-Armenian relations.*

GİRİŞ

XIX. Yüzyılın başlaması ile Osmanlı tarihinde kanlı facialar dönemi başlamıştır. Bu kanlı facialar sadece savaşlardan ibaret olmamış, aynı zamanda etnik temizlikler de yaşanmıştır. Bölgede giderek kuvvetlenen Rusya İmparatorluğu, kendisinin tarihi çıkarlarına uygun olarak, ele geçirdiği bölgelerde güvenli dayanak oluşturmak için bir takım planları hayata geçirmeye başladı. Böyle planlar arasında “Hristiyan dayanışması” önemli bir yer tutuyordu. Aslında, bu “güvenli etno-sosyal tabanı”nın arkasında gizli hususlar da vardı. Tarihi belgelerden anlaşılmaktadır ki, I. Petro'nun döneminde “açık işbirliği” biçimine giren bu ilişkileri Ruslar daha çok ekonomik ve siyasi amaçlarını gerçekleştirme için yürütmüştü. Böyle ekonomik ve politik çıkarların önünde hem İran, hem de Osmanlı geçilmez bir set olarak görülüyordu. Rusya “genel güçlerle” (bahsedilen İran ve Osmanlıdır) savaşmak için yaratmakta olduğu etno-sosyal destek tabanıyla ilgili olarak uzun vadeli programlar hayata geçirmeye başlamıştı.¹

Bilindiği gibi, 1890 yılına kadar Osmanlı Devleti'nden hiçbir istekleri olmayan Ermeniler, bu tarihten itibaren "reform adıyla" sayısız isyanlara başlamışlardır. İngiliz ve Rusların da desteğini gören ve temel amaçları özerk bir Ermenistan kurmak olan Ermeni komitelerinin hedefi Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine müdahalesine ulaşmak idi.

Ermeni tarihçisi V.A. Parsamyan'a göre, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da kapitalist ilişkilerinin hızlı gelişimi sonucunda burjuvazi hem iç, hem de dış politikada aktif rol oynuyordu. Boğazlar ve yeni pazarlar için mücadele Çarlık yönetiminin dış politikasının temel meselelerinden biriydi.² Yazarın da kayıtlarından görüldüğü gibi, Çarlık Rusyasının Osmanlı Devleti hakkında işgal planları dış politikasının ana hatlarını oluşturuyordu.

Bilindiği gibi, 1890 yılına kadar Osmanlı Devleti'nden hiçbir istekleri olmayan Ermeniler,³ bu tarihten itibaren “reform adıyla” sayısız isyanlara başlamışlardır. İngiliz ve Rusların da desteğini gören ve temel amaçları özerk bir Ermenistan kurmak olan Ermeni komitelerinin hedefi Avrupa devletlerinin Osmanlı devletine müdahalesine ulaşmak idi. Osmanlı Devleti'nin ayrı-ayrı

1 S. N. Qlinka, *Azerbaycan Ermenilerinin Rusiya Hüduklarına Köçürülmesinin Tesviri* (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 1995), s. 8.

2 V. A. Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naroda, 1801-1900 gg.* (Erivan: İzdatelstvo Ayastan, 1972) s. 398.

3 San Stefano Anlaşması'nın 16. maddesini yerine geçen ve Ermenilerle ilgili olan Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde şu söyleniyordu: “Porta hükümeti Ermenilerle yerleşmiş vilayetlerde yerel ihtiyaçların zorunlu kıldığı reformları geciktirmeden hayata geçirmeyi ve Kürtler ve Çerkezlerden korunmasını üstlenir. Bu alanda görülecek tedbirler sürekli reformların uygulanmasını kontrol eden Büyük Devlet'lere bildirilecektir.” Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DÜİT-74-2/2-10.

vilayetlerinde yaşayan Ermeniler bile müdahalelerin hızla gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti'nin birçok bölgelerinde - yani Sasun, Zeytun, Muş, Bitlis'te isyanlar başlatıp, masum Türkü-Müslümanı öldürmeye başladılar. İsyanlara Hınçak Komitesi, Taşnaksutyun Partisi, hem de Kafkasya'nın Ermeni dini liderleri yakından yardım ettiler. Rusya arşiv belgelerinin incelenmesi bize gösteriyor ki, 1890-1896 yılları arasında Kafkasya'daki Ermeni papazları Türkiye'de yaşanan olaylarda sergiledikleri özel çabaları ile öne çıkıyorlardı.⁴ Bu gerçekler Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin siyasi çıkarlarını, onun dünyevi iktidar mücadelesini ve yapay yollarla nüfus içerisinde konumunu korumak isteğini aydınlatmakta, hem de Osmanlı topraklarında kendilerine devlet kurmak misyonunu taşıdığını göstermektedir.

Ermeni din adamlarının bu yasadışı eylemleri Çar hükümetinin üst düzey memurları tarafından da itiraf edilmiştir. Örneğin, eski Kars Askeri Valisi General Tomiç 24 Ağustos 1890 yılında Halk Askeri Komiserin 111 sayılı raporunda, Gümrü Ermenileri isyana tahrik edilmesinde Ermeni papazları önemli bir rol oynamış olduğu yazar. Ermeni papazları isyan kampanyasında aşağıdaki hususlardan ötürü özel yer tutuyordu: "Ermenilerin milli bilincini yükseltmek, onların toplum tamahlarının güçlendirmek, Ermenileri birleştirmek ve dünyevi iktidara can atmak tek kurumdan oluşan (bahsedilen Ermeni Gregoryan Kilisesi) Ermeni ruhanilerine mahsustur."⁵ Orada daha sonra şu yazılıdır: "Gümrü şehrinin Ermeni kiliselerinde neredeyse her gün Türkiye'de öldürülmüş" Ermeni kardeşlerinin "anma törenlerini yapıyorlar ve törenin başlaması ile ruhban kitleye güçlü bir etki bırakan kışkırtıcı vaazlar da okuyorlar. Ruhbanlar sonraki isyan hareketlerine yakından destek için çocuklar arasından yüksek sesle ağlayanları - dua edenlerin ön safında durarak, tören sırasında yüksek sesle hönkürsünler diye - parayla tutmaya başladılar."⁶ Belgelerden de görüldüğü gibi, Kafkasya'daki Ermeni papazları Türkiye'deki isyan hareketlerini kışkırtmak için gösterdikleri özel çaba ile öne çıkıyorlardı. Yine aynı Rus memurunun 22 Eylül 1890 yılının 135 sayılı raporuna dikkat edelim: "1877 yılında Osmanlı'dan aktarılmış papaz Xaçatur Ter-Arutyunov, 1889'un sonlarında çürük bölgesinde yerel Ruhani İdaresi'nin hayır duasıyla gizli tuttuğu silah ve mühimmatları Türkiye'deki isyanlarda yer alan Ermeni militanlarına göndermişti."⁷ Belirtmek gerekir ki, bu konuda Bakü Valisi 1890 yılının 31 Ekim tarihli raporu da önem taşımaktadır. Raporda deniyor ki, Cebrail kazasının Zənzər köyünün papazı Ter-Mıkırtıçev Türkiye'deki isyan hareketi için Balahanı-Sabuncu balıkçılık çiftlik gizli paralar elde ediyordu.⁸ Ortaya konan veriler bir kez daha teyit ediyor ki,

4 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286.

5 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286.

6 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286.

7 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.3.

8 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.3.

Kafkasya'daki Ermeni papazları Türkiye Ermenilerini isyan etmeleri için kapsamlı bir şekilde destekliyorlardı.

Arşiv belgelerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır ki, Kafkasya'daki Ermeni dini liderlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki isyan hareketlerine maddi ve manevi yönden yardım göstermesine sevk eden faktörlerden biri de Çarlık Rusyası idi. Bilindiği gibi, Çar hükümeti XIX. Yüzyıldan itibaren dünyanın siyasi odağı olan “Şark meselesi”nin baş mimarlarından biriydi. Şark Meselesi zaman zaman hedefini değiştirmiştir. 1699 yılına kadar Hıristiyan topraklarının Türkler tarafından işgalinin önlenmesi, yani “savunma” politikası izlenmiş, bundan sonra ise bu politika Osmanlı yönetiminde Hıristiyanların kurtarılması, yani “saldırı” stratejisi karakterini almıştır. 1880 yılından sonra ise Doğu meselesinin adı parçalamayla anılır olmuş, yani İslam toprağını her bir Batı devletinin kendi ilgi, menfaat ve isteğine uygun şekilde bölünmesi ifadesini içerir hale gelmiştir.”⁹ Bilgiler de gösteriyor ki, XIX. Yüzyılın 80’li yıllarına doğru İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu’nu boyunduruk altına sokmak için birbirleriyle mücadele veriyordu. Buna etkileyen faktörler arasında hammadde kaynaklarının fazla olması, stratejik ve coğrafi konumu açısından çok önemli bir merkez olması vardı. Öte yandan belirtmek gerekir ki, San Stefano Barış Anlaşmasının XVI. Maddesi ile Rusya, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’ndan aktarılması politikasından yola çıkarak onların imparatorluk kapsamında kalması, diplomatik yol ile örgütlenmesi ve doğrudan Türkiye’ye karşı yönlendirilmesi politikasına dâhil olmuştu. İşte gösterilen bu olgular da Kafkasya’daki Ermeni dini liderlerini Osmanlı’ya karşı isyana tahrik eden faktörler arasında vurgulamaktadır. Doğrudur, San Stefano Anlaşmasından az sonra imzalanan Berlin Kongresinin LXI. Maddesi ile Rusya’nın Osmanlı üzerinde kazandığı siyasi ve diplomatik zaferler yarı yarıya azaltılmıştı. Şimdi Osmanlı üzerinde esas denetimi İngiltere ele geçirmişti. Fakat Çarlık Rusyası kendi niyetinden el çekmemişti. Kendi niyetlerini gerçekleştirmek için tüm araçlara el atıyordu. Tabii ki, böyle bir durum ister XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya’ya aktarılmış Ermeniler için, gerekse de Osmanlı Ermenileri için bir “fırsat” olarak görülmekteydi. Ermeniler şöyle düşünüyorlardı: hem Çarlık Rusya’sı ile gizli sözleşmeler, hem de Osmanlı topraklarında isyan kaldırmakla

Bilgiler de gösteriyor ki, XIX. Yüzyılın 80’li yıllarına doğru İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı İmparatorluğu’nu boyunduruk altına sokmak için birbirleriyle mücadele veriyordu. Buna etkileyen faktörler arasında hammadde kaynaklarının fazla olması, stratejik ve coğrafi konumu açısından çok önemli bir merkez olması vardı.

⁹ Ç. Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II Abdulhamid Döneminde Ermeni Olayları*. (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yayınları, 2000), s. 36.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerinde kendilerine devlet yaratabilirlerdi. Bakü valisinin 1890 yılının 3 Kasım tarihli raporu dediklerimizi bir kez daha teyit ediyor: "Ermenileri isyan hareketine dâhil edenler arasında öğretmenler ve din görevlileri özel çabaları ile öne çıkmaktadır. Onlar Ermenilerin özgürlüğü için tüm maddi ve manevi desteği yapmaya hazırdır. Bu işte esas rolü yine de Ermeni dini lideri olan Hören Narbey oynuyor.¹⁰ Kars Askeri Valisi 7 Haziran 1891 tarihli 364 sayılı raporuna dikkat edelim: "Papaz Minas Ter-Petrosyan'ın üzerinden sansür ile yasaklanmış Ermeni dilinde kitaplar ve Ermenistan haritası tespit edilmiştir."¹¹ Korgeneral Şebekonun General-adyutant Şeremetyeve 6 Haziran 1891 tarihli 1395 sayılı verilerinde ise gösteriliyordu ki, Tiflis'ten göçmen Lazaroviçin adına Boqasiyan için kapatma gönderilmesi için mektup bulunmuştur. Mektubun metninden anlaşılıyor ki, Eçmiedzinden olan Aqvesiyan adlı papaz Ermeni isyancıları için Ermeni komitelerinden 300 ruble talep ediyordu.¹² Erivan Valisi 11 Eylül 1893 tarihli raporu ise bu açıdan daha çok ilgi çekiyor: "Ermeni siyasi aktivistlerinden olan Anuşevan Kalantarov staj yaparken İstanbul papazı ile gizli toplantılara giderek Ermeni isyanları için malzeme toplanmasını müzakere etmiştir."¹³ Yine de Erivan Valisi 19 Temmuz 1893 tarihli verilerine dikkat edelim: "Anonim bilgiye göre, Şerur-Dereleyez kazasının Kesim-Köyü'nün yerel papazı Ter-Krikor Avakov yerel yetkili olan Mosesov köyünün rehberi Andriasov ile birlikte gizli toplantı geçirmişlerdir. Toplantıda tartışılan temel hususlar Türkiye Ermenilerine yardım etmek, Ermeni devletini yeniden yapmak ve diğer bu gibi milli meseleler olmuştur. Bu amaçla yerli Ermeni gençlerini toplantılara davet etmekle onlar arasında özel propaganda ve ajitasyon yapılmıştır."¹⁴ Bakü Valisi 5 Kasım 1895 tarihli bildirisini ise bu bakımdan meselenin mahiyetini daha derinden anlamaya yardımcı olur: "Şamahı Ermeni Konsistoriyasına Türkiye'de katledilmiş Ermeniler hakkında ve Türkiye Ermenistan'ın acil reformlar yapılması konusunda telgraf girmiştir."¹⁵ Erivan Valisi 10 Kasım 1895 tarihli bildirisini ise söylenenleri bir kez daha teyit ediyor: "Tüm Ermeni Kiliseleri adına Patrik-Katalikos Türkiye'de katledilen Ermenilerden dolayı rahatsızlık içindedir, bunun kısa süre içinde müzakere edilmesini tavsiye ediyor."¹⁶ Belirtmek gerekir ki, son Rus-Türk savaşından sonra da Rusya için Türk Ermenistan'ı olarak geçen bölgeler özel dikkat merkezinde olmuştur. Çarlık Rusyası, Küçük Asya'nın işgal edilmesinde bu arazinin kilit bir rol oynayacağını düşünüyordu. Demek ki, bu anlamda Kafkasya'nın Ermeni dini

10 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.3.

11 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.4.

12 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.4.

13 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.5-6.

14 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.6.

15 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.6.

16 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.6.

liderlerinin “Türkiye Ermenistan’ı” hakkında düşünceleri Çar hükümetinin çıkarları denk düşüyordu. İlginçtir ki, Türkiye tarihçileri E. Uras, C. Küçük ve diğerlerinin göre, Osmanlı Devleti bu anlaşma ile (San - Stefano Anlaşması’ndan bahsediliyor) üç ana meseleyi kabul etmeye mecbur ediliyordu:

1. Ermenistan denilen bir bölge vardır;
2. Onun yönetimi reforma muhtaçtır;
3. Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit ediliyor.¹⁷

C. Küçük’e göre, San Stefano Anlaşması ve az sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte Osmanlı için “Anadolu islahatı” adı altında yeni sorunlar yaratmakla aslında uzun süren baş ağrısı - “Ermeni meselesi”ni ortaya çıkarılmış oldu.¹⁸

Rusya Arşiv belgelerinin incelenmesi gösteriyor ki, Ermeni din adamlarının Osmanlı İmparatorluğundaki isyan hareketlerine yardımı sınır bölgelerde daha aktif bir nitelik taşıyordu. Erivan Valisi 28

Kasım 1895 tarihli raporu da söylediklerimizi bir kez daha teyit ediyor: “Gümrü şehrinde bulunan Ermeni kiliselerinde dini ayinler her gün neredeyse, Türkiye’de öldürülen” Ermeni kardeşlerin “anma töreni ile başlıyordu.”¹⁹ Eçmiedzin aracılığıyla yasadışı yollarla iletilen posta-telgraf bilgileri Türkiye Ermenilerini isyanlarda aktif olmaya çağırıyordu.²⁰ Erivan Valisi Dışişleri Bakanı’na 915 sayılı verilerinde ise söyleniyordu ki, İstanbul Patriği Mateosun verdiği bilgiye göre, Osmanlı hükümeti 8 Şubat 1895 yılında Türkiye’de Ermeni isyanlarında katılımına göre 5 piskopos, 22 papazı tutuklayarak ölüm cezasına mahkûm etmişti.²¹ Tiflis Valisi 23 Şubat 1896 tarihli verileri de bu anlamda önem taşımaktadır. Bildiride deniyor ki, Axalkalaki kazasının Bejano köyünde Ermeni dini okulunun öğretmeni Baqdasarov Ermeni kilisesinin papazı Qalust Ter-Qalustyanla birlikte Baralet köylünün ahalisine karşı tehdit olduğunu söyleyip para toplamış, biriken malzemeyi Osmanlı hükümetine

San Stefano Anlaşması ve az sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte Osmanlı için "Anadolu islahatı" adı altında yeni sorunlar yaratmakla aslında uzun süren baş ağrısı - "Ermeni meselesi"ni ortaya çıkarılmış oldu.

17 C. Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, II Baskı (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986), s. 4; U. Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), s. 208.

18 Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni...*, s. 4.

19 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.7.

20 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.7.

21 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.7.

karşı isyan eden Ermeni çetelerine göndermişti. İsyanın temel amacı Osmanlı hükümetinden ayrılarak kısa zamanda özerk bir bölge elde edebilmektir. Bu çalışmada İngiltere hükümeti de Ermenileri yakından desteklemiştir.²² Peki, sorulması gerekir: Kafkasya'daki Ermeni dini liderlerinin Osmanlı hükümetine karşı yasadışı faaliyetlerinin Çar seviyesinde bile itiraf edilmesi ne ile ilgiliydi? Cevap kesin olarak açıktır. Verilerin analizinden de görüldüğü gibi, ister Azerbaycan, isterse de Osmanlı topraklarına karşı Rusya'nın yayılmacı politikası benzer senaryo ile devam ettirilmişti. Ekonomik ve siyasi çıkarlarını "Ermeni meselesi"nin gölgesinde gizleyen Çarlık Rusya'sı öncelikle, Azerbaycan topraklarında "güvenli etnik dayanak" yaratabilmiş, Karadeniz, Bosfor ve Çanakkale gibi İskenderun Körfezi'ni ele geçirmek planlarını "Hıristiyanların Müslüman Türkiye'sinin zulmünden kurtarmak için mücadele" sloganları ile gizletmiştir. İşte bu anlamda biraz önce de vurguladığımız gibi gerek Ermenilerin, gerekse onların patronları (Çar Rusya'sının) çıkarları denk geliyordu. Rusya arşiv belgelerinin incelenmesi gösteriyor ki, Kafkasya'nın Ermeni dini liderlerinin Osmanlı Türkiye'sinde Ermenileri isyana tahrik ettikleri bölgeler arasında Zeytin, Sasun, Van, Muş, Bitlis önemli yer tutuyordu. Örneğin, Erivan Valisi 21 Mayıs ve 6 Temmuz 1896 tarihli 651 ve 989 sayılı bilgisinde denir ki, Nahçıvan'da Arximandrit Arsenik Klitçyan ve diğer seyahatçiler ve papazlarla birlikte "Ermeni meselesi"ne destek için biriken malzemeyi Türkiye'de isyanın merkezi bölgesi olan Zeytuna göndermiştir.²³ Erivan Valisi 15 Temmuz 1896 tarihli diğer verilerinde ise gösterilen, Culfa yakınlarında Aras'ın İran sınırında Kutsal Stepan Ermeni Manastırında silah deposu vardı ve Türkiye'de Ermeni isyanlarının merkezi olan Zeytin, Sasun, Muş vilayetlerine silahla yardımlar yapıyordu.²⁴ Bu bilgiler fevkalade yetkili Nelidovun 19 Temmuz 1897 tarihli 486 sayılı kayıtları ile de teyit edilmektedir: "Kars Vilayeti Kurulu'nun Erzurum konsülün 24 Şubat 1897 tarihli mektubundan anlaşıldığı üzere, Kars'ta bulunan büyük bir Ermeni kilisesinde Ter-Akopyanın evinde silah deposu vardır. Ayrıca, Kars'ta okul öğretmeni Marenqasyanın birkaç silah deposu da tespit edilmiştir."²⁵ Bu arada, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun adı geçen bölgelerinde gerçekleştirdikleri isyanlar 1891, 12 Şubat tarihinde geçirilmiş Ermeni İşleri istişarenin metninde de yer almış ve Çar seviyesinde itiraf edilmiştir.²⁶

22 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.7-8.

23 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.8.

24 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.9.

25 RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.8-9.

26 *Jurnal Soveşaniya Armyanskim* delam. SPb, 1891, c.10.

SONUÇ

Böylece, Rusya Devlet Tarih Arşivi'nin belgelerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır ki, hem Kafkasya'ya aktarılan Ermeniler, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler birbirlerine çok yakından yardım etmekle Osmanlı'nın doğu eyaletlerinde kendilerine devlet yaratmayı düşünüyorlardı. Bu isteklerine elde etmek için Osmanlı Türkiye'sinde isyanlar çıkarmak, huzurlu Türk-Müslümanı acımasızca katletmenin en makul yollardan biri olduğunu düşünüyorlardı. Ermeniler aynı zamanda bu yollarla dünya devletlerinin dikkatini çekmek istiyorlardı. Bu anlamda Kafkasya'nın Ermeni dini liderleri de Osmanlı Ermenilerini Sasun, Zeytun, Muş vilayetlerinde isyan hareketlerini destekleyip, onlara gizli yollarla silah, mühimmat ve para yardımları yapıyorlardı. Bu gerçekler Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin siyasi çıkarlarını, onun dünyevi iktidar mücadelesini ve yapay yollarla nüfus içerisinde konumunu korumak isteğini aydınlatmanın yanı sıra, Osmanlı topraklarında kendilerine devlet kurmak misyonunu taşıdığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DUİT-74-2/2-10.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.3.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.4.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.5-6.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.6.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.7.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.7-8.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.8.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.9.

RDTA (Rusya Devlet Tarih Arşivi), F.821, siy.7, iş 286, v.8-9.

Kitap ve Makaleler

Esat U. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Küçük C. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı. (1878-1897)*. II Baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986.

Jurnal Soveşaniya Armyanskim delam. SPb, 1891.

Qlinka, S. N. *Azərbaycan Ermenilerinin Rusiya Hüdudlarına Köçürülməsinin Təsviri*. Bakü: Azərbaycan Neşriyyatı, 1995.

Ramazan, Ç., *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Parsamyan, V. A. *İstoriya Armyanskogo Naroda, 1801-1900 gg*. Erivan: İzdatelstvo Ayastan, 1972.

Veliçko, V. L. *Qafqaz: Rus İşi ve Tayfalararası Meseleler*. Bakü: Azərbaycan Neşriyyatı, 1995.